

Bilderbokens pusselbitar

Utgivningen av bilderböcker för barn vilar på en flerhundraårig tradition, men vad är då en bilderbok? Vilka kvaliteter kan urskiljas utanför och bredvid didaktisk ambition och fostransideal? Enligt litteraturvetaren Maria Nikolajeva kan bilderboken inte definieras vare sig som ett enhetligt litterärt verk eller som en genre. Hon väljer däremot att arbeta utifrån hypotesen att bilderboken bör betraktas som ett estetiskt och mångdimensionellt föremål. Forskningsprojekt kring bilderbokens konstnärliga kvaliteter har kommit att intressera konst- och litteraturvetare först under de senaste trettio åren. Maria Nikolajevas bok *Bilderbokens pusselbitar* visar med tydlighet och skärpa att barnlitteraturforskningen under dessa senare decennier lyckats ge den styvmoderligt behandlade konstformen, den estetiskt syftande bilderboken, identitet som självständig och fullvuxen konstgren (visuell och verbal).

Nikolajeva fokuserar bilderbokens litterära och konstnärliga egenskaper i mötet mellan bild och text, och söker pusselbitarna till bilderbokens relationella bildtextestetik. Hon väljer emellertid bort att behandla bilderbokens explicita såväl som implicita didaktiska syften. Denna avgränsning är måhända nödvändig för det redan så innehållsrika pusslet. Didaktiska syften kan dessutom vara svårångade, med sina flytande gränser, vilket måhända inte helt är författarens ”cup of tea”. Här väljer Nikolajeva ett antingen eller, och grundar sitt val på det faktum ”att försvinnande få studier av bilderböcker ur pedagogiskt eller ideologiskt perspektiv över huvud taget lägger märke till samspelet text/bild i böckerna”, och utesluter därigenom den didaktiska aspekten. Med tanke på att en stor del av Nikolajevas läsare med stor sannolikhet följer/följer den pedagogiska banan, skulle den grinige kunna invända: ja men just därför...

Bilderboken skiljer sig från barnlitteratur i övrigt genom att den saknar förebilder och modellexempel i vuxenlitteraturen. Bilderboken är sin egen modell, ett forskningsobjekt som, då det innefattar både bildens och textens uttryck, kräver tvärvetenskaplig teoribildning. Inte enbart den konstnärliga formen visar på dubbelhet. Bilderboken förväntas även tilltala och tala till såväl barnet som den vuxne. Nikolajeva uttrycker det som att den vuxne står mellan barnet och boken. Vem är då den kompetente visuella läsaren, är det barnet eller den vuxne? Nikolajevas utgångspunkt är att det är den vuxne som skall träna barnet i aktiv bildtolkning. Är det inte också möjligt att barnet kan få den vuxne att se och upptäcka bildens språk i, utanför och bredvid texten? Även på narrativ nivå tvivlar Nikolajeva på barnets förmåga, nämligen den att särskilja

berättarjaget från den som läser för barnet.

Nikolajevas teoretiska linje är klar och underlättas av en konsekvent terminologi, vilket gör att läsaren under läsandets gång tillägnar sig adekvata begrepp och verktyg för analys. Pedagogiskt och tålmodigt förs läsaren in i ett resonemang om ikoniska och konventionella tecken, bildspråk och språkbilder. Nikolajeva är som författare och forskare strikt, noggrann och välstrukturerad. Detta gäller både uppbyggnad och form innefattande bild- och textmässiga val till den egna boken samt till bilderboken som studieobjekt. Bilderbokens miljö- och personbeskrivning liksom dess berättarperspektiv behandlas, och även begreppen temporalitet och modalitet. Terminologin kan utgöra ett första snårigt hinder för läsaren, men när detta väl övervunnits finner vi att vi med stöd av Nikolajeva är väl förberedda för att ge oss ut på egna expeditioner bland bilderbokens pusselbitar.

Nikolajeva använder sig av Kristin Hallbergs begrepp ikonotext för att förklara det dialogiska konceptet, syntesen av bild och text. Samspel mellan bild och text utgör en komplicerad berättelsestruktur som Nikolajeva låter oss ta del av. Vi uppmärksammas på hur bilderboksbilderna både kompletterar och bekräftar texten, men även talar till oss utanför det skrivna ordet. För vidare kategorisering av bilderboken tillämpar Nikolajeva avancerad litteraturteori för att blottlägga en metodik för analys och förståelse samt för att möjliggöra njutning av bilderbokens mångbottnade kvaliteter och dimensioner. Nikolajeva visar med entydighet och styrka att hennes perspektiv är litteraturvetarens.

Nikolajeva äger djup kunskap och internationell bredd i överförd och direkt bemärkelse. Hennes bok innehåller en värdefull historik och genreöversikt där de omfattande litteraturangivelserna är väl avvägda. *Bilderbokens pusselbitar* är inte lättillgänglig, men dess systematiserade upplägg vägleder den läsare som väljer att använda sig av Nikolajevas pusselbitar för att själv komma vidare i bilderboks- och barnlitteraturstudier och forskning.

De fem pusselbitar som tillsammans bildar en kvadrat på bokens omslag har färgyta och form, men de synes emellertid inte ligga där för att utmana lösningsglädje och nyfikenhet. Pusselbitarnas klara grundfärger och skarpa konturer blir egendomligt kongruenta med Nikolajevas eget närmande till bilderboken som estetiskt föremål. Nikolajevas bok kommer kanske främst till sin rätt hos den eller dem som redan tagit bilderboken till sig, eventuellt den förväntansfulle. Nikolajevas distanserade perspektiv väcker nämligen inte läslust – den måste eller förutsätts kanske finnas där redan. Författarens mycket korta reka-

pituleringar av textinnehåll förutsätter en redan initierad läsare. Den tilltänkte bilderboksläsaren rekommenderas ett välgörande bilderboksbad innan Nikolajevas pusselbitar kan komma till intellektuell och sinnlig glädje och gagn för rumslig, icke-linjär, läsning.

I bokens avslutande kapitel låter Nikolajeva oss, dock ”med risk för att verka långsökt”, bli bekanta med Jacques Lacans perspektiv på den imaginära bilden, det strukturella språket och det reella stadiet. Det sistnämnda avser försoningen, mötet, mellan de två föregående, och det är kanske just det som det hela handlar om.

CARIN JONSSON

didaktisk = undervisande

narrativ = berättande

Uppgifter

1. Vilken ställning har bilderboken inom litteraturvetenskapen idag, enligt textförfattaren?

- A Den anses allmänt vara en ”konstgjord” form av barnlitteratur.
- B Den har genomgått en förnyelse, vilket medfört ökad uppmärksamhet.
- C Den bedöms oftast negativt eftersom den inte betraktas som en egen genre.
- D Den har fått ökad status till följd av den forskning som gjorts.

2. Vilken av följande invändningar riktar textförfattaren mot Nikolajevas bok?

- A Nikolajevas förhållningssätt ställer stora krav på läsarens engagemang.
- B Nikolajevas teoretiska upplägg ger inte läsaren verktyg för egen analys.
- C Nikolajeva betonar genomgående texten i stället för bilden.
- D Nikolajevas bok vänder sig i alltför hög grad till utbildade pedagoger.

3. Hur ser Nikolajeva, enligt textförfattaren, på själva lässituationen när det gäller bilderböcker?

- A Barnet och den vuxne tillägnar sig innehållet med hjälp av varandra.
- B Barnet tillägnar sig innehållet med den vuxnes hjälp.
- C Barnet och den vuxne tillägnar sig innehållet var för sig.
- D Barnet tillägnar sig framför allt bilderna, den vuxne tillägnar sig texten.

4. Vad anger Nikolajeva, enligt textförfattaren, som skäl till att inte behandla bilderbokens didaktiska aspekter?

- A Att hon själv saknar tillräckliga kunskaper i didaktik.
- B Att ämnet redan är tillräckligt utforskat.
- C Att bilderboken saknar didaktiskt värde.
- D Att hon i första hand vill diskutera andra aspekter.

Vård och fortbildning

”Mitt yrke kommer alltid att vara godt, ty det är byggt på en solid basis: Människornas vidskepelse!” Så skrev en gång Axel Munthe. I dag går det inte att resonera så, även om vi kan lära oss en del av liknande insiktsfulla iakttagelser. I vår ”solida basis” ingår vetenskaplighet och vi känner oss numera rätt hemmastadda med de rapporter från Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU) som dyker upp med jämna mellanrum. Evidensbaserad medicin (EBM) förser oss med en del av den kunskap vi behöver för att känna oss trygga när vi individualiserar och utövar läkekonst. Men nya kunskaper och SBU-rekommendationer har ofta svårt att få genomslag i praktiken. Kan fortbildning påverka praxis? I så fall, vilken fortbildningsmetod är bäst? Lönar det sig med fortbildning? I den här artikeln kommer jag att beskriva något om den riktade fortbildningens effekter på praxis men också hur fortbildning ingår i ett större sammanhang – professionell utveckling (CPD).

Det finns ett stort antal vetenskapliga studier som påvisat samband mellan enstaka, riktade fortbildningsaktiviteter och förändring av praxis. Intrycket blir motsägelsefullt om man går efter enstaka studier, men genom att göra systematiska sammanställningar, s.k. reviewer, och använda lämpliga inklusionskriterier är det lätt att urskilja ett mönster.

I en review av 99 välkontrollerade studier med medicinsk fortbildning (CME) som intervention ledde hela 70 procent till förbättrad praxis och 48 procent till bättre vårdkvalitet. Bäst effekt hade återkommande påminnelser, arbetsplatsbesök, uttalanden av opinionsledare och fortbildning som skedde med flera olika, parallella metoder.

I en analys av 14 kontrollerade studier av fortbildningseffekter 1993–99 ledde 9 av 17 interventioner till ändrad praxis. Tre fjärdedelar av dessa nio resulterade även i bättre vård. Man fann att en förutsättning för de positiva resultaten var att interaktiv pedagogik tillämpades, det vill säga att deltagarna själva medverkade aktivt. Om fortbildning gavs som föreläsningar kunde man inte se någon signifikant effekt, vare sig på praxis eller på vården.

Läkemedelsindustrin har sedan länge använt personliga besök på arbetsplatser för sin marknadsföring, en metod som tycks löna sig när man vill påverka förskrivning. Stephen B. Soumerai med flera gjorde i början på 1990-talet en vetenskaplig analys av 44 studier som alla hade syftet att ändra allmänläkares förskrivningsmönster. Slutsatsen blev att material skickat per post var verkningslöst, medan besök på arbetsplatser hade signifikanta effekter på förskrivningspraxis. Till samma resultat, dvs. utebli-

ven effekt av skriftlig information, kom också Jonathan Lomas, som redovisar 19 studier av rekommendationer om läkemedelsval.

Andy Oxman, som ägnat sitt liv åt att analysera fortbildning och som forskar vid norska Helsedirektoratet, har försökt ta reda på vilka fortbildningsmetoder som är mest effektiva. I en review av 102 interventionsstudier drar han och hans kolleger slutsatsen att de flesta fortbildningsmetoder fungerar under vissa omständigheter, men att det inte existerar någon enskild metod som fungerar i alla lägen.

Varför är det då så svårt att ändra sin praxis? Att ändra på vanor kan vara svårt, inte bara i yrkeslivet. Det ska till en genuin övertygelse om att det nya är värt att följa, en vilja att pröva i praktiken och en förmåga att genomföra förändringen, trots ett visst motstånd från omgivningen. Malin André, familjeläkare i Dalarna som disputerat på fokusgruppstudier om användningen av tumregler hos allmänläkare, har en intressant infallsvinkel. Hon menar att tumregler (exempelvis ”ledbesvär? → ta SR” (sänka), ”kan knäet belastas utan problem? → inte fraktur”, ”först bestämma om allvarligt eller ej → börja sedan fundera på diagnosen”) är ett sätt att hantera osäkerhet i en komplicerad vardag där hundratals beslut måste tas varje dag. Tumregler kan ses som mentala genvägar som förenklar vardagsarbetet. Men tumregler kan också förklara varför praxis ofta förblir opåverkad även om nya kunskaper motiverar till förändring. Dels ligger tumreglerna nära det omedvetna och kan vara svåra att påverka rationellt, dels kan det vara förknippat med ångest att släppa den (ibland falska) säkerhet som de utgör.

Enligt en av de mest kända kvalitetsteoretikerna i USA, Paul Plsek, kan en utomstående intressent, t.ex. SBU eller en läkemedelskommitté, använda två sätt för att påverka läkares praxis. Det ena är spridning och det andra adoption.

Spridning av information innebär att den som vill påverka föreslår vad läkare bör göra för att åstadkomma förbättring av sin praxis och motiverar detta med vetenskapliga fakta.

Det andra sättet, adoption, innebär att försöka få läkarna att göra förändringen till ett eget projekt. Adoption är med andra ord en högst personlig process där en läkare analyserar och förändrar sitt beteende i ett försök att förbättra den egna praktiken och kan, enligt författarna, ses som en process i flera steg. Först uppstår en sorts spänning till följd av att läkaren börjar uppleva ett behov av ändrad praxis utan att ha någon klar uppfattning om

hur det ska gå till. Nästa steg innebär att det uppstår ett intresse av sådan förnyelse som möter det egna behovet. I det här skedet kan viljan att ge patienterna bättre omhändertagande eller önskan om att underlätta det egna arbetet spela roll. I det tredje steget värderas de nya idéerna och läkaren gör ett övervägande om det kan vara värt besväret att ändra praxis eller ej. Fördelarna kan t.ex. vara den positiva känslan av att hänga med i utvecklingen och att man bättre kan leva upp till patienternas krav. Nackdelarna kan innebära att tid måste avsättas initialt eller att det medför ökade kostnader.

Först om läkaren blir övertygad om att han eller hon verkligen vill ändra sin praxis finns förutsättningar för det fjärde steget: att genomföra förändringen. De båda strategierna spridning och adoption är helt väsensskilda.

Hittills har jag uppehållit mig vid de utbildningsaktiviteter där effekterna av interventioner varit möjliga att studera, ofta med kvantitativ metodik. Det handlar i regel om riktade utbildningsmoment avsedda att åstadkomma ett visst medicinskt resultat. Här är det möjligt att välja mellan mer eller mindre effektiva strategier, även kostnadsmässigt.

Ser vi i stället på utbildning i bredare bemärkelse, som

en form av livslångt lärande eller professionell utveckling (CPD) i vilken även CME ingår, blir det genast svårare att påvisa effekter. Janet Grant, professor vid Open University utanför London, ligger bakom en intressant handbok om CPD, *The Good CPD Guide*, byggd på såväl pedagogisk erfarenhet som vetenskapligt underlag. Enligt Janet Grant får man ut mest av de aktiviteter som är inriktade på professionell utveckling om: a) initiativet kommer från individen själv, b) självvärdering av lärobehovet görs i form av läroplaner, c) CPD-aktiviteter är kopplade till vardagspraktiken, d) utbildningsmetoderna är självvalda och anpassade till den personliga lärstilen, e) uppföljning, reflektion och dialog med kolleger sker regelbundet.

Vare sig vi upplever det eller ej är huvuddelen av den professionella utvecklingen inflätad i vårt vardagsarbete. Den är en förutsättning för att vi ska utveckla de kunskaper, färdigheter, attityder och värderingar som gör oss till läkare och kräver tid för kollegial dialog och reflektion. Men att studera de omedelbara effekterna av livslångt lärande låter sig knappast göras med de metoder vi är vana vid – lika litet som det går att studera kostnadseffektivitet av skönlitteraturläsning och socialt umgänge.

GÖSTA ELIASSON

Uppgifter

5. Vad kan enligt Malin André vara en nackdel med tumregler?

- A Tumregler kan störa invand praxis.
- B Tumregler sätter kvantitet före kvalitet i arbetet.
- C Tumregler kan konservera arbetsmetoderna.
- D Tumregler sätter läkaren före patienten.

6. Vad är enligt textförfattaren betydelsefullt för att man ska få en klar bild av hur utbildning påverkar praxis i vården?

- A Att man inte utgår från enskilda undersökningar utan i stället bygger på ett bredare underlag.
- B Att man är medveten om att forskningen på området ännu är ganska begränsad.
- C Att man tar hänsyn till den skiftande kvaliteten i de undersökningar som hittills utförts.
- D Att man inte gör skillnad mellan medicinsk utbildning (CME) och professionell utveckling (CPD).

7. Vad är enligt textförfattaren en grundläggande skillnad mellan de två strategierna "spridning" och "adoption"?

- A Spridning aktiverar läkaren, adoption aktiverar patienten.
- B Spridning bygger på yttre påverkan, adoption bygger på inre motivation.
- C Spridning sker i grupp, adoption sker individuellt.
- D Spridning kräver teoretisk förberedelse, adoption bygger på ny praktik.

8. Vad är enligt textförfattaren anledningen till att man inte vet mer om hur det livslånga lärandet påverkar praxis i vården?

- A Det har hittills inte ansetts motiverat att studera de mer långsiktiga effekterna.
- B Begreppet livslångt lärande är omstritt och bara delvis accepterat inom forskarvärlden.
- C Det saknas lämpliga verktyg för att kunna kartlägga sådana förändringar.
- D Av tradition räknas medicinsk utbildning inte som en form av livslångt lärande.

Fåglars sociala liv

Tranplogarna som kretsar tills de kommit ända upp till molnbasen, skrattnåskolonierna i fågelsjön, mesflockarna i vinterskogen och kajorna som på kvällen kommer in från landsbygden för att övernatta i stadens parker är några av otaliga exempel på fåglars sällskaplighet eller socialitet. Vanan att uppträda flockvis är så spridd inom fågelvärlden att man kan utgå från att den är en mycket viktig anpassning, eller ett komplex av anpassningar, som utvecklats genom naturligt urval. Det betyder att i ett visst fågelbestånd har de individer som haft större benägenhet för socialitet fått fler avkomlingar än individer vars sällskaplighet varit mindre utpräglad eller sämre fungerande. Vidare kan vi förvänta oss att om sådan variation i beteendet fortfarande existerar i fågelbeståndet, bör den gå i arv från föräldrar till avkomlingar. Den saken är det dock få som lyckats visa.

Nu har det emellertid kommit en artikel som belyser detta problem. Författaren är Anders Pape Möller, dansk ornitolog, som jämfört unga ladusvalors grad av häckningsocialitet med deras föräldrars. Som mått har han använt storleken på den koloni som ungarna fötts i respektive vid ett års ålder valt för sin egen häckningsdebut. Som mått på graden av socialitet har han också utnyttjat avståndet till närmaste grannbo. För att undvika en uppenbar felkälla har han sållat bort data rörande de unga svalor som återkommit till och börjat häcka i sin egen födelsekoloni.

Utfallet av Möllers analys är att unga ladusvalor som vuxit upp i stora och täta kolonier faktiskt väljer att bosätta sig i sådana kolonier mycket oftare än ladusvalor som vuxit upp i små och glesa kolonier (eller i ensamma bon) och vice versa. Variationen i socialitet kunde visas bero på ärftliga faktorer till 46 procent, medan andra faktorer åstadkommit resten. Procenttalet ligger på en högst normal nivå i jämförelse med vad man funnit beträffande diverse andra drag i fåglars beteende.

Beror ungarnas förkärlek för sin barndoms kolonityp på arv eller på att de präglats på den under sin barndom?

Sådana frågor besvaras vanligtvis genom att man flyttar ungar mellan bon, och detta var naturligtvis precis vad Möller gjorde. Om det är uppväxtmiljön som bestämmer ungarnas första egna val bör de välja att häcka under liknande omständigheter som kännetecknat deras ”fosterhem”, men är det arvet förväntas de välja betingelser som liknar dem där deras riktiga föräldrar bor, trots att de ju vuxit upp i en annorlunda miljö.

Möllers experiment bekräftade att ladusvalungarnas val av boplats verkligen har en betydande ärftlig komponent

och alltså är en anpassning eller adaptation i ordets egentliga bemärkelse. Vilken fördel svalorna har av den ena eller den andra graden av socialitet är oklart och torde variera mellan tider och platser. Just det faktum att de relativa fördelarna är så instabila förklarar varför det fortsätter att finnas genetisk variation i svalpopulationen med avseende på individernas grad av socialitet. Om en viss utformning alltid och överallt vore mest fördelaktig, skulle snart alla individer ha just den utformningen, och följaktligen skulle den genetiska variationen försvinna.

En av fördelarna för en individ med att vistas tillsammans med andra individer, dvs. att ansluta sig till en flock, är att den då kan dra nytta av den samlade vaksamheten gentemot predatorer. Men kan man verkligen lita lika mycket på flockkompisarna som på sig själv? Konkretare uttryckt: Uppfattar en gulsparv ett varningsläte från en annan gulsparv som lika tillförlitligt som en egen observation av exempelvis en annalkande hök?

Ineke van der Veen disputerade för ett par år sedan i Uppsala på gulsparvens reaktioner på olika hotbilder. I en av sina artiklar visade hon att burhållna gulsparvar som fick se en sparvhöksattrapp respektive hörde varningsläten från andra gulsparvar som fick se höken, tenderade att reagera på olika sätt. De som inte sett utan bara ”hört talas om” sparvhöken visade ett oroligare uppträdande under en längre tid efter det att höken försvunnit än de som verkligen sett den med egna ögon, och de väntade också längre innan de återgick till näringarna, dvs. att äta.

Visst är det en god idé att slå sig samman med artfränder – men man kan inte lita helt och fullt på deras signaler. Jämfört med en ”hörsägen” ger en egen observation säkrare information om vad för slags hot det verkligen är frågan om. Osäker information bör hanteras med extra stor försiktighet, medan en egen observation medger en mer precis riskbedömning och hantering.

Vid en översikt omfattande all världens fågelfamiljer fann Guy Beauchamp att fåglars vana att födosöka flockvis respektive solitärt naturligtvis påverkades av många olika ekologiska omständigheter (typ av föda osv.), men att en speciell faktor ofta påverkade det sociala födosöksbeteendets utformning: graden av släktsammanhållning. Vissa typer av flockvis födosökande som knappt förekom bland fåglar utan sådan sammanhållning, troligen därför att det inte var lönsamt, dök upp hos arter där föräldrar och ungar och kanske andra släktingar långvarigt håller ihop. I sådana grupper av besläktade djur finns nämligen evolutionära skäl att visa ett visst mått av oegennyttia eller skonsamhet mot flockkompisarna, eller med andra ord att

